



INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

DOI : 03.2021-11278686

ISSN : 2582-8568

IMPACT FACTOR : 5.828 (SJIF 2022)

जागतिक वृत्तपत्रीय प्रबोधनाचा प्रारंभ (The beginning of a global Newspaper awakening)

प्रा. विशाल रामदास रोकडे

इतिहास विभागप्रमुख,
श्री मुलिकादेवी महाविद्यालय, निघोज
ता.पारनेर, जि.अहमदनगर (महाराष्ट्र, भारत)

E-mail: vish.unipune@gmail.com

DOI No. [03.2021-11278686](https://doi.org/10.2021-11278686)

DOI Link :: <https://doi-ds.org/doilink/09.2022-83573832/IRJHIS2209011>

प्रस्तावना :

मुख्यतः वार्ता तसेच मते, जाहिराती, रंजक व अन्य पूरक मजकूर यांचा समावेश असलेले, ठरलेल्या वेळी नियमितपणे छापून वितरित केले जाणारे प्रकाशन म्हणजे 'वृत्तपत्र' होय. रोजच्या ताज्या घडामोडींच्या वार्ता देणे, जाहिराती प्रसृत करून उद्योग व व्यवसायाला चालना देणे, लोकमत घडवणे व प्रभावित करणे तसेच लोकमताचे नेतृत्व करणे, प्रबोधन करणे, शासन संस्थेवर अंकुश ठेवणे अशा विविध उद्दिष्ट्यांनी आधुनिक नागर संस्कृतीत विकसित झालेल्या संस्था, असे वृत्तपत्र माध्यमाचे वर्णन केले जाते. स्थानिक, देशांतर्गत आणि जागतिक स्वरूपाच्या विविध बातम्या ताबडतोब पुरविणे हा वृत्तपत्रांचा मुख्य हेतू इतर नियतकालिकांपेक्षा त्यांचे वेगळेपण स्पष्ट करणारा आहे. वार्ता आणि विचार-प्रसार ह्या दोन अंगांनी मिळून वृत्तपत्र बनते. चालू घडामोडींच्या नोंदीचा तो ऐतिहासिक दस्तऐवज असतो. तसेच घडलेल्या घटनेचा योग्य अन्वयार्थ लावून त्यावर भाष्य करणे, संपादकीय दृष्टिकोनातून मतप्रदर्शन करणे हे ही आधुनिक वृत्तपत्राचे महत्त्वाचे कार्य मानले जाते. एकूणच वृत्तपत्रास सामान्य माणसाचे विद्यापीठ मानले जाते. माहिती, मनोरंजन, मार्गदर्शन व सेवा ही वृत्तपत्राची चार प्रकट कार्ये आहेत. विपुल, विस्तृत व विविधांगी स्वरूपाच्या बातम्या देणे हे वृत्तपत्राचे आद्य कर्तव्य असते.

जगातील बहुतेक वृत्तपत्रे साधारणपणे दोन प्रमाणित आकारांत छापली जातात. पहिले म्हणजे वृत्तपत्रिकेच्या (टॅब्लॉइड) आकारात सु. २८ X ३८ सेमी. किंवा दुसरे बृहत्पत्रकाच्या (ब्रॉडशीट) आकारात सु. ३८ X ५८ सेमी. वृत्तपत्रांच्या छपाईसाठी वृत्तपत्री कागद (स्वस्त दरातला) वापरला जातो. वृत्तपत्रांत जाड अक्षरांतील मोठे ठळक मथळे, चित्र, व्यंगचित्र, अनेकविध आकर्षक आणि रंगीबिरंगी जाहिराती यांचा समावेश असतो. यामुळे वृत्तपत्राचे दर्शनी रूप वेधक व आकर्षक बनते. जाहिरातींचे प्रमाण वृत्तपत्राच्या आकारमानाच्या सुमारे ३० ते ६० टक्क्यांपर्यंतही असू शकते. वृत्तपत्रांची पाने भारतात व तत्सम देशांत कमीत कमी दोन पासून सोळा पृष्ठांपर्यंत आढळतात. परदेशात मात्र ७५ ते ८० किंवा त्यापेक्षाही अधिक

असू शकतात. वृत्तपत्रांचे दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, त्रैमासिक व वार्षिक असे प्रकार पडतात.

जागतिक वृत्तपत्रारंभ :

जगातील प्रमुख देशांत वृत्तपत्र संस्थेची सुरुवात व प्रगती कशी झाली याचा अल्पसा आढावा येथे घेण्यात आला आहे.

ग्रेट ब्रिटन :

ब्रिटनमधील पहिले इंग्रजी दैनिक एलिझाबेथ मॅलेटने 'द डेली कोरंट' या नावाने ११ मार्च १७०२ रोजी प्रकाशित केले. ते लहान आकारात असून केवळ एका बाजूने छापले जात असत व त्यात केवळ बातम्या प्रसिद्ध केल्या जात असत. यात कुठलाही संपादकीय मजकूर छापला जात नसे. ऑक्सफर्ड गॅझेट हे द्विसाप्ताहिक डेली कोरंट पेक्षाही जुने असून ते १६ नोव्हेंबर १६६५ रोजी सुरू झाले. पुढे सहा महिन्यांनी त्याचे लंडनला स्थलांतर झाले व लंडन गॅझेट या नावाने ते ५ फेब्रुवारी १६६६ पासून प्रसिद्ध होऊ लागले. पुढे 'द विकली न्युज'- निकोल बोर्न व टॉमस ऑर्थर, 'न्यूज ऑफ द प्रेझेंट वीक'- नथ्यानल बटर, 'द रॅब्लर'- डॉ. सॅम्युअल जॉन्सन, 'द टॅटलर'- रिचर्ड स्टिल, 'द स्पेक्टेटर'- जोसेफ अँडिसन यांनी वृत्तपत्रे चालविली. पुढे विसाव्या शतकात 'लंडन टाइम्स', 'डेली मेल', 'डेली एक्सप्रेस', 'डेली टेलिग्राफ', 'गार्डियन', 'रॉयटर' यांसारखी वृत्तपत्रे प्रसिद्धीस आली.

अमेरिका :

इ.स. १६३८ मध्ये केंब्रिज (मॅसेच्युसेट्स) येथे पहिला छापखाना सुरू झाला. बेंजामिन हॅरिस यांनी 'पब्लिक ऑकरन्सेस बोथ फॉरेन अँड डोमेस्टिक' हे पहिले अमेरिकन वृत्तपत्र २५ डिसेंबर १६९० रोजी सुरू केले. परंतु अल्पावधीतच ते बंद पडले. पुढे इ.स. १७०४ मध्ये जॉन कॅम्बेल यांनी बॉस्टन येथे 'बॉस्टन न्यूजलेटर' या नावाचे वृत्तपत्र चालविले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अमेरिकेत वृत्तपत्र चळवळीस गती प्राप्त झाली. याकाळात राजकीय पुढाऱ्यांनी वृत्तपत्र संपादनात मोठ्या प्रमाणावर लक्ष घातले. यातूनच पुढे इ.स. १७८९ मध्ये फेडरल पक्षाचे 'द युनायटेड स्टेट्स' तर इ.स. १७९१ मध्ये रिपब्लिकन पक्षाने 'द नॅशनल गॅझेट' ही वृत्तपत्रे सुरू केली. पुढे 'न्यूयॉर्कसन'- एच.डी. बेंजामिन, 'न्यूयॉर्क हेरॉल्ड'- जेम्स गॉर्डन बेनेट, सेंट लुईस पोस्ट, सेंट लूईस डिस्पॅच, 'न्यूयॉर्क वर्ल्ड'- जोसेफ पुलित्झर, 'न्यूयॉर्क जर्नल'- विल्यम हर्स्ट, 'फ्रीडम जर्नल'- सॅम्युअल कॉर्निश व जॉन.बी. रसवर्म यांसारख्या वृत्तपत्रांनी अमेरिकेतील वृत्तपत्रीय चळवळ प्रज्वलित केली.

फ्रान्स :

फ्रेंच भाषिक वृत्तपत्रे ही सुरुवातीपासूनच त्यांच्या वाङ्मयीन दर्जासाठी विशेषत्वाने प्रसिद्ध होती. इ.स. १६३१ मध्ये 'गॅझेट दि फ्रान्स' हे साप्ताहिक तोऑफ्रास्त रनोदो यांनी सुरू केले व या काळापासूनच फ्रान्समधील वृत्तपत्र संस्थेचा प्रारंभ झाला. या वृत्तपत्रास तेरावा लुई यांचा राजाश्रय होता. पुढे नेपोलियनच्या काळात 'गॅझेट नॅशनल', 'ओले मॉनेट्यूर युनिव्हर्सल' ही वृत्तपत्रे सुरू झाली. मॉनेट्यूर हे फ्रान्सच्या विधिमंडळातील बहुमतवादी पक्षाचे वृत्तपत्र होते. तर याउलट 'मर्क्युर दी फ्रान्स' हे अल्पमतवाद्यांचे वृत्तपत्र होते. पुढे 'फ्रान्स सॉईर' हे लोकप्रिय दैनिक ठरले.

जर्मनी :

जगातले पहिले नियमित स्वरूपातील वृत्तपत्र प्रसिद्ध करण्याचा मान जर्मनीकडे जातो.

इ.स.१६०९ मध्ये आऊगजबर्ग येथे 'अविसा रिलेशन ओडर झायटुंग' हे वृत्तपत्र प्रकाशित झाल्याचे उल्लेख सापडतात. फ्रान्समधील राज्यक्रांतीनंतर जर्मन वृत्तपत्रांचे महत्त्व व संख्या वाढली. 'वोल्कीश्वर बिओबाश्वर' हे हिटलर व नाझी पक्षाचे मुखपत्र बनले. इ.स.१९७३ मध्ये पश्चिम जर्मनीत ४३२ दैनिके व ६३ साप्ताहिके तर इ.स.१९७५ मध्ये पूर्व जर्मनीत सुमारे ४० दैनिक वृत्तपत्रे चालविली जात असत.

रशिया :

इ.स.१७०२ मध्ये मॉस्को येथे 'विदोमोस्ती' नावाचे पहिले वृत्तपत्र सुरू झाले. पीटर द ग्रेट याच्या हुकुमावरून स्वीडन बरोबरच्या युद्धातील ताज्या घडामोडी लोकांना कळव्यात म्हणून हे वृत्तपत्र सुरू करण्यात आले. इ.स.१८५७ मध्ये लंडन येथे 'कोलोकोल' हे पहिले क्रांतीकारी रशियन मासिक सुरू झाले. हेच मासिक पुढे सोव्हियत वृत्तपत्रांचे पूर्वसुरी ठरले. पुढे लेनिनच्या नेतृत्वाखाली 'नोवाया झिझ्न' (नवजीवन) हे पहिले बोल्शेविक वृत्तपत्र सुरू झाले. इ.स.१९१७ च्या राज्यक्रांतीनंतर 'प्रावदा' (सत्य) हे कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र सुरू झाले. पुढे 'इझव्हेस्तिया', 'कॉमोसोमोल', 'स्काय प्रावदा' ही वृत्तपत्रे प्रसिद्ध पावली. इ.स.१९८५ पर्यंत रशियात ८१०० वृत्तपत्रे प्रसिद्ध होत असत.

चीन :

ती चौ (द पीकिंग गॅझेट) हे मुद्रित स्वरूपातील पहिले वृत्तपत्र इ.स. ६१८ मध्ये चीनच्या थांग राजवटीत सुरू झाले. हे वृत्तपत्र केंद्रीय सत्तेच्या राजपत्राच्या स्वरूपाचे होते. इ.स.१८९५ च्या चीन-जपान युद्धानंतर जहाल मतप्रणालीची वृत्तपत्रे चीनमध्ये मोठ्या प्रमाणावर ती निर्घाली व ही वृत्तपत्रे इ.स. १९११ च्या क्रांतीस उपकारक ठरली. इ.स.१९४९ च्या साम्यवादी क्रांतीपूर्वी चीनमध्ये जवळपास अठराशे नियतकालिके प्रसिद्ध होत होती. रेनमिन रिबाओ (पीपल्स डेली) हे तेथील सत्तारूढ कम्युनिस्ट पक्षाचे दैनिक मुखपत्र आहे. याबरोबरच 'क्वांगमिंग रिबाओ', 'लिबरेशन आर्मी डेली', 'पिकिंग डेली', 'लिबरेशन डेली' यांसारखी महत्त्वाची वृत्तपत्रे प्रबोधनाची कार्ये करत.

जपान :

सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जपानमध्ये काष्टशाच्या सहाय्याने 'योमिउरी' नावाची लहान-लहान वार्तापत्रे प्रसिद्ध केली जात असत. इ.स.१८६१ मध्ये 'शिपिंग लिस्ट अँड अँडव्हर्टायझर' हे इंग्रजी भाषिक वृत्तपत्र नागासाकी येथून प्रसिद्ध होत असे. हेच जपानचे पहिले वृत्तपत्र म्हणून ओळखले जाते. अल्पावधीतच त्याचे स्थलांतर योकोहामा येथे झाले व 'जपान हेराल्ड' या नावाने ते प्रसिद्ध झाले. टोकियोतील 'निची-निची' व ओसाकातील 'मैनिची' ही वृत्तपत्रे अल्पावधीतच लोकप्रिय झाली. पुढे 'आशाई शिम्बुन', 'मौनिची शिम्बुन', 'योमिउरी शिम्बुन', 'निहोन कैझेई शिम्बुन' इत्यादी प्रमुख वृत्तपत्रांनी जपानमध्ये प्रबोधनाचे कार्य केले.

भारतीय वृत्तपत्रीय प्रबोधन प्रारंभ :

भारतात वासाहातिक कालखंडापूर्वी वृत्तपत्राची गरज भासावी अशी स्थिती नव्हती, कारण येथे सार्वजनिक जीवनाचा अभाव होता. भारतात वासाहातिक राज्यव्यवस्था दृढ झाल्यानंतर त्यांच्या प्रभावातून भारतीय नवविचारांची पिढी निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. यातूनच सार्वजनिक जीवनास गती मिळाली. वासाहातिक राज्यव्यवस्थेच्या परिपाकातूनच भारतात वृत्तपत्रांचा उदय झालेला दिसून

येतो. कारण सुरुवातीस जवळजवळ चाळीस वर्ष भारतात फक्त इंग्रजी वृत्तपत्रेच प्रसारित होत असताना दिसतात. भारतात वृत्तपत्र सुरु करण्याचा मनोदय प्रथम विल्यम बोल्ट्स या डच गृहस्थाने केला. बोल्ट्स हा ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा नोकरदार होता. त्याने कंपनीचे नाव वापरून खाजगी व्यापार केला, असा ठपका ठेवून त्यास नोकरीवरून काढून टाकण्यात आले. परंतु प्रत्यक्षपणे बोल्ट्स भारतात वृत्तपत्र सुरु करण्यास असमर्थ ठरलेला दिसून येतो.

भारतात वृत्तपत्र सुरु करण्याचा दुसरा परंतु यशस्वी प्रयत्न जेम्स ऑगस्टस हिकी यांनी केला व २९ जानेवारी १७८० रोजी बंगालमधील कलकत्ता या शहरात त्यांनी 'बंगाल गॅझेट' (Bengal Gazette) किंवा 'कलकत्ता जनरल अॅडव्हर्टायझर' (Calcutta General Advertiser) या नावाने इंग्रजी साप्ताहिक सुरु केले. हे भारतातील पहिले वृत्तपत्र (आद्यपत्र) ठरते. पुढे ते 'हिकीज गॅझेट' (Hicky's Gazette) म्हणून प्रसिद्ध पावले. त्याने स्वतःस "The late printer to the honorable company" असे म्हटले आहे. काही विशिष्ट ध्येय पुढे ठेवून त्याने हे वृत्तपत्र सुरु केले होते असे नव्हे तर तो त्याच्या अंगभूत खटपटींचाच एक भाग होता. याबाबत तो लिहितो, 'I have no particular passion for printing of newspaper, I have no propensicity : I was not bred to a slavish life or hard work, Yet I take a pleasure in enslaving my body in order to purchase freedom for my mind and soul'

हिकीच्या बंगाल गॅझेट नंतर नोव्हेंबर १७८० मध्ये पीटर रीड व बी. मेसिन्क या द्वयींनी 'इंडिया गॅझेट' नावाचे साप्ताहिक सुरु केले. यानंतर फेब्रुवारी १७८४ मध्ये 'कलकत्ता गॅझेट', १७८५ मध्ये 'बंगॉल जर्नल' व 'ओरियंटल मॅगझीन' किंवा 'कलकत्ता अम्युजमेंट', १७८६ मध्ये 'कलकत्ता क्रॉनिकल' यांसारखी वृत्तपत्रे अल्पावधीतच सुरु झाली. पुढे कलकत्यापाठोपाठ मद्रास प्रांतातही लवकरच वृत्तपत्रारंभ झाला. मद्रासमध्ये सरकारी मुद्रक रीचर्ड जॉन्स्टन याने १२ ऑक्टोबर १७८५ रोजी 'मद्रास कुरियर' (Madras Courier) नावाने वृत्तपत्र सुरु केले. मद्रास सरकारने या वृत्तपत्रास जाहीरपणे आश्रय दिला. सरकारी अधिसूचना अधिकृत म्हणून या पत्रात प्रसिद्ध करण्याचा एक ठरावच सरकारने केला. यानंतर जानेवारी १७९५ मध्ये 'विकली मद्रास गॅझेट' सुरु झाले.

कलकत्ता, मद्रास पाठोपाठ मुंबई प्रांतातही वृत्तपत्रारंभ झाला. इ.स. १६६१ साली मुंबई बेट इंग्रजांच्या हाती आले व तेथे इंग्रजांची सत्ता दृढ झाली. याच वासाहातिक परिप्रेक्षातून इ.स.१७८९ मध्ये 'बॉम्बे हेरॉल्ड' हे मुंबईतील पहिले वृत्तपत्र सुरु झाले. या वृत्तपत्राविषयक विस्तृत माहिती उपलब्ध होत नाही. परंतु अल्पावधीतच हे वृत्तपत्र 'बॉम्बे गॅझेट' पत्रात विलीन झालेले समजते. पुढे इ.स.१७९० मध्ये 'बॉम्बे कुरियर' (Bombay Courier) हे ल्युक अॅश बर्नर यांनी सुरु केले. यानंतर इ.स.१७९१ मध्ये 'बॉम्बे गॅझेट', इ.स.१८४६ मध्ये 'बॉम्बे टाईम्स' यांसारख्या वृत्तपत्रांद्वारे कलकत्ता, मद्रास व मुंबई या कंपनी सरकारच्या अंमलाखाली वृत्तपत्रांचा उदय घडून आलेला दिसून येतो. ही सर्व वृत्तपत्रे सुरुवातीस ब्रिटिश धार्जिणी स्वरूपाची होती असे दिसते. यात भारतीय जनतेचे अस्तित्व दृष्टीस पडत नाही. परंतु पुढे जाऊन या वृत्तपत्रांनी ब्रिटिश सरकारच्या विरोधी मते मांडावयास सुरुवात केली व ब्रिटिशांनीही मग

इ.स.१८३५ नंतर मात्र वृत्तपत्रांवर बंधने लादण्यास सुरुवात केलेली दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. लेले रा.के., 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास', २००९.
२. कानडे रा.गो., 'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास', १९३८.
३. मराठी विश्वकोश, खंड-१७.
४. Vishwakosh.marathi.gov.in/32935/
५. Margarita Barns, 'The Indian Press', 1940.

